

EHL-İ SÜNNET VE ŞİA'DA SAHÂBE ANLAYIŞI

Doç. Dr. Kadri ÖNEMLİ¹

ÖZET

Genel manada ulema, sahâbe devri olaylarının üzerine gidilmesini ve bu olayların üzerinde tartışılmasını hoş karşılamamıştır. Bu durum aslında meselenin içeriğinin anlaşılmasının önünde bir mani olarak görülebilir. Sahâbeyi, beşer olarak görüp hatadan masum olmadıklarını, bununla beraber sahâbenin Hz. Peygamber (s.a.v.)'in arkadaşları oldukları da göz ardı edilmemelidir.

İslam tarihinin muhtelif dönemlerinde ortaya çıkan hâdiseler, toplumda siyasî ve itikadî sonuçların ortaya çıkmasına yol açmış, bunun neticesinde ise her mezhep kendi tezlerine meşruiyet kazandırma çabasına girmiştir. Belli prensipler çerçevesinde kendini ifade eden Ehl-i Sünnet ve Şîa mezhebi, itikadî ve siyasî tutum farklılıklarından dolayı kendi alt gruplarını üretmeye devam etmişlerdir. Biz bu çalışmamızda, İslam fikir ve siyaset tarihinde önemli yere sahip olan mezheplerden Ehl-i Sünnet ve Şîa mezheplerinin sahâbe anlayışlarını kısaca tespit etmeye çalıştık.

Gerek Ehl-i Sünnet'in gerekse Şîa'nın sahâbelere yönelttikleri eleştirileri, tarihî rivâyetleri ele alarak, bilhassa şahsiyetleri itibariyle yoğun biçimde eleştirilen sahâbîler üzerinde durarak değerlendirmeye tâbi tutuk. İslam Mezhepleri tarihî disiplini içerisinde böyle tartışmalı ve birbiriyle olanca gücüyle mücadele eden grupların iddia ettikleri fikirleri tahlil ederek bir sonuca varmanın zor bir iş olduğu bilinmektedir. İslam Mezhepleri Tarihi çalışmalarının ana gayesi, bir fikrin doğruluğunu veya yanlışlığını ortaya koymaktan ziyade, her bir mezhebi kendi ana kaynaklarından hareketle temel fikirlerini tarafsız ve tasviri (betimleyici) bir metodla tespit etmektir. Biz de mümkün olduğu kadar bu ilkeye riayet ederek Ehl-i Sünnet ve Şîa'nın sahâbeye bakış açılarını tespit etmeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Sahâbe, Sahâbeye Yöneltilen Eleştiriler, Ehl-i Sünnet'in Görüşü, Şîa'nın iddiaları.

¹ Harran Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, konemli@harran.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6421-058X
Araştırma Makalesi/Research Article, Geliş Tarihi/Received:16/06/2021–Kabul Tarihi/Accepted: 05/07/2021

SUNNAH FOLLOWERS AND SHIAHS' UNDERSTANDING OF COMPANIONS

ABSTRACT

In general, religious scholars disapprove examining events that happened in the era of Companions. However, this might set a block before understanding the inside of the affair. On the one hand, companions should be seen as humans. Therefore, they should not be deemed to be impeccable. On the other hand, one should also note that companions are the friends of Prophet Mohammad (PBUH).

The incidences that occurred in different time periods of Islamic history led to emergence of various political and religious consequences regarding the society. However, each sect aimed to prove their own thesis on these events. Basing on certain principles, the Followers of Sunnah and Shiah continue to feed their sub-cultures as they have different political and religious attitudes. In this context, since they have a significant place in the history of Islamic thought and politics, this study aims to examine the perspectives of the Followers of Sunnah and Shiah on companions.

The present study also aims to analyse criticisms of both the Followers of Sunnah and Shiah for the companions. While doing so, it examines historical narratives, particularly focussing on some companions that received much criticism due to their characters. It is already known that, within the framework of the discipline of Islamic Sect History, it is a really difficult task to have a conclusion by examining ideas claimed by two different groups who have controversial backgrounds and fight fiercely with each other. The main aim of the studies in the discipline of Islamic Sect History is to determine basic principles of each sect in an impartial and descriptive way by referring to their own sources rather than confirm or disapprove an idea. Therefore, basing on this principle, this study, too, proposes to examine perspectives of the Followers of Sunnah and Shiah on companions.

Keywords: Companion, Criticism for the Companions, The Perspective of Sunnah Followers, Shiah's claims.

GİRİŞ

Ehl-i sünnette tüm sahâbenin doğruluğunun (Adl) kabulü ve bu çerçevede “Fedâilü’s-sahâbe” (Sahâbenin Faziletleri) edebiyatı teşekkül etmiştir (Benli, 2013, ss. 401-402). Sahâbeye bakış, hem dinin temel kaynaklarına yansımış hem de Sünnî ve Şîî hadis anlayışını ve bakış açısını belirlemiştir. Ehl-i sünnette itibar gören Kütüb-i Sitte; Buhârî ve Müslim (*el-Câmiü’s-Sahîh*), Ebû Davud, Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce (Sünen) isimlerindeki güvenilir hadis kitaplarına refleks olarak, Şîî cenahta Kütüb-i Erba’a; Küleynî (*el-Kafi*), İbn Babeveyh el-Kummî (Men la Yahduruhu’l-Fakih), Ebû Ca’fer et-Tûsî (*Tehzîbu’l-Ahkâm ve el-İstibsâr*) te’lif edilmiştir.

Bu çalışmanın amacı, Ehl-i sünnet ve Şîa ekolleri arasında ayrılmaya sebep olan temel meselelerin, İslâm mezhepler tarihi açısından kısa bir değerlendirmesini yaparak, araştırma ve inceleme sonunda Ehl-i sünnet ile Şîa'nın sahâbeye bakış açısı ile hangi konularda ne tür tenkitler yapıldığını tespit etmektir. Çalışmada Şîa ve Ehl-i sünnet arasındaki ihtilâflı konular ayrıntılı bir tahlilden ziyade, her iki mezhebin dayandığı temel kaynaklarından istifadeyle en çok tartışılan konuları başlıklar şeklinde sunularak kısaca arz etmeye çalışıldı. Ehl-i sünnet ve Şîa'da sahâbe anlayışı için başvurulan eserler, İslâm mezhepler tarihi açısından önem arz eden ve bu alanın temel kaynaklarından sayılan makâlât türü eserlerdir. Bu eserler Ehl-i sünnet ve Şîa hakkında müteahhirün dönemine ait temel düşünceleri mufassalan vermeleri açısından önemlidirler. Konumuz başta İslâm mezhepleri tarihi olmak üzere İslâm Tarihi, Siyer-i Nebî, Hadîs ve Tabakat ilmiyle doğrudan alakalı olduğundan, bu alanların tümüne ihtiyaç duyulduğu ölçüde temas edilmiştir.

Makalenin sınırlarını zorlamama adına sahâbe tanımı, Sahâbeyi Bilmenin Yolları, Sahâbenin Sınıflandırılması, Sahâbenin Sayısı, Kur'ân-I Kerîm'de ve Hadislerde Sahâbe gibi konu başlıklarına yer verilmemiştir.

1. EHL-İ SÜNNETTE SAHÂBE ANLAYIŞI

İslâm tarihinde Ehl-i sünnet ve'l-Cemâat dediğimiz Sevâd-ı A'zam, Müslümanların büyük çoğunluğunu kapsayıp temel ilkeleri selef tarafından oluşturulmuştur. Ehl-i sünnet ve'l-Cemâat üç kelimededen oluşan bir kavramdır. Ehl; aynı fikir ve kanaati paylaşma, yakın akrabalar, taraftar, bir yerin sakinleri ve kişinin ailesi olarak ifade edilir. Sünnet; olumlu/müspet veya olumsuz/menfi, takip edilen yol, (İbn Manzûr, t. y., s. 23/220) hikmet yolu, iz, Hz. Peygamber'in uygulamaları manasına gelir. Kur'an-ı Kerîm'de sünnet, geçmiş milletlerin takip ettikleri yol, Allah'ın değişmeyen kanunu olarak ifade edilir. İslâm dinini tebliğ ve yaşamakla görevli bulunan Hz. Peygamber'in çizmiş olduğu yoldur (Yavuz, 1994, ss. 525-530). Cemaât; toplum, topluluk, toplamak cem' etmek, birliktelik oluşturmak, dinî topluluk ve anlaşma gibi manaları içermektedir (Uzunpostalcı, 1993, ss. 288-289). Hz. Peygamber'in vefatını müteakip siyâsî olaylara müdahil olmayan, ilimle vakit geçirerek varlığını devam ettiren ve Resûlullah'ın sünnetini takip ederek çizgilerini netleştiren bir mezhep zuhur etti ki Ehl-i sünnet ve'l-Cemaat olarak tesmiye edildi. İslâm toplumu içerisinde ana kitleyi oluşturan ve hadiste geçtiği üzere Sevâd-ı A'zam/Müslümanların çoğunluğunun üzerinde ittifak ettiği meseleler de biçimlenmiştir. Bu isim, Hz. Peygamber'in hadislerinde tavsiye buyurduğu sünnet-i seniyyeden ahzedilmiştir. Kısaltılmış ifadeyle "Ehl-i sünnet" olarak kullanılmıştır.

Ehl-i sünnet'e göre sahâbe nesli, Hz. Peygamber'e gösterdiği bağlılık ve samimi teslimiyet, ona verdiği sorunsuz destek, hem hayatta iken hem de vefatından sonra da İslâm'ın yayılması ve doğru anlaşılması için sarf ettikleri üstün gayret sebebiyle dinde mühim bir makam ihraz etmişlerdir. Hiç şüphesiz sahâbe de aynen bizler gibi birer beşer idiler ve günahlardan korunmuş ve günahsız kılınmamışlardır.

Onların en belirgin özellikleri ve meziyetleri, şirki bırakıp tevâhîde tutunmalarıydı, Hz. Peygamber'den talim ettiklerini, birtakım sıkıntı ve eziyetlere rağmen bizzat nefislerinde yaşamaları ve bize rol model olmalarıyla İslâm'ın yaşanabilir bir din olduğunun pratiğini ispat etmeleridir.

Sahâbe ve Hz. Peygamber'in sünneti ile münâsebet, Ehl-i sünnet tabirinin oluşumunda asıl etkindir. İslâm ümmetinin yetmiş üç fırkaya ayrılacağı rivayette Malatî (ö. 377/987) "Kurtuluşa erecek" tek fırkanın, (Tirmizî, 1998, s. 5/696) Ehl-i sünnetin ittifak ettiği hususların arasında; sahâbe hakkında ileri geri konuşmamak ve Resûlullah'tan sonra insanların en faziletliilerinin sırasıyla; Hz. Ebû Bekir es-Sıddîk, Hz. Ömer el-Fârûk, Hz. Osman Zinnûreyn ve Hz. Ali keramallahu vecheh olduğunu kabul eder (Malatî, 377 M.S., ss. 14-15).

Ehl-i sünnet'in genel kanaati, ashâbı bir bütün olarak sevmek, ayırım yapmadan onlara güvenmektir. Kur'an ve hadisle sabit olduğu üzere (Aydınlı, 1988, s. 344) sahâbe, râvi olarak kebirelerden uzak, adaletli ve muteber ve sağlam olarak kabul edilmiştir (Koçyiğit, 1984, s. 238). Ancak onların âdil olmalarının günahsız oldukları anlamına gelmediğini vurgulamışlardır.

Sünnî dünyada her ne kadar teoride peygamberler hariç sahâbe dâhil kimse masum olmasa da (Gölcük & Toprak, 1991, s. 292) pratikte Ashâb-ı Kiram arasında cereyan eden olaylar "içtihad" penceresinden yorumlanıp tarihi olaylar bu perspektifte değerlendirilmiştir. Örneğin Seyfüddin el-Amidî'nin (ö. 685/1286) sahâbe arasında vuku bulan hadiselerle karşı bakışını şöyle ifade ediyor: "Fitnelere karışan sahabîler hususunda takınılacak tavır, kendi aralarında meydana gelen hadiseleri en güzel şekilde yorumlamaktır. Çünkü onları buna sevk eden, her grubun inancına göre içtihatlarıdır. Bu durumda her müçtehit ya isabet edecek ya da yanılacaktır." (Sofuoğlu, 1981, ss. 530-538) Kurtubî'nin (ö. 671/1273) bu konudaki düşüncesi ise şu şekildedir: "Sahâbeden birine kesin bir hata nispet etmek uygun değildir. Çünkü hepsi bu eylemlerinde içtihat etmişler ve Allah'ın rızasını talep etmişlerdir." (el-Kurtubî, 2003-1423, s. 16/321; Garsi, 2010, s. 11), İbn Hazm (ö. 456/1064) ise Hz. Ali (ö. 40/661) ile Hz. Mu'âviye (ö. 60/680) arasında meydana gelen Sıffîn Olayı (37/657) hakkında Hz. Ali'nin imâmet konusunda haklı ve öncelikli olduğu Hz. Mu'âviye'nin ise hata yaptığını fakat içtihad ettiğinden dolayı bir ecir aldığı (İbn Hazm, 2017, s. 3/156) değerlendirmesinde bulunarak söz konusu ihtilafları içtihad çerçevesinde yorumlar. Ebû Hanife (ö. 150/767) ise, sahâbe hakkında "Hepsine saygı ve sevgi duyarız. Hepsini hayırla anarız, (Hanife, 1981, s. 57) Hz. Peygamber'in ashâbından hiçbiri ile kat-ı alaka etmeyip, birine muhabbet edip sevip diğerini sevmemezlik etmeyiz." (Hanife, 1981, s. 35) görüşünü dile getirir. Sahâbe arasında cereyan eden hadiseler karşısında ise Basra'nın önde gelen âlimlerinden, fakih Osman el-Bettî'ye (ö. 143/760 [?]) yazdığı risâlede: "...Çarpışan iki tarafın sana göre adları nelerdir? Her ikisi isabetli, yerinde iş yapmış, ya da her ikisi isabetsiz dersen bid'at işlemiş olursun. Eğer 'Allah bilir' diye fikir beyan edersen, muvafık ve şayan-ı takdir hareket etmiş olursun." (Hanife, 1981, ss. 67-68) diyerek Allah'a havale etmektedir.

İmâm Mâturîdî (ö. 333/944) Şîa'ya râfıza ismi ile yönelttiği eleştiri de sahâbenin irtidad etmesi iddiasına karşın; “Allah yolunda hicret edip sonra öldürülen yahut ölenleri hiç şüphesiz Allah güzel bir rızıkla rızıklandıracaktır. Şüphesiz Allah, evet o, rızık verenlerin en hayırlısıdır.” (el-Hacc 22/58) ayetinin tefsiri ile cevap verir. Mâturîdî mezkûr ayeti, Sahâbenin cennetlik olduğu, güzel bir rızık ile rızıklandırılacakları ve Allah'ın rızasını kazanacakları (Korkmaz, 2019, s. 250; Mâturîdî, 2010, s. 3/381) şeklinde yorumlayıp, Şîa'nın görüşlerinin butlanını ortaya koyar.

İmâm Şafiî (ö. 204/820) ise Hz. Ali ile Hz. Muâviye arasında meydana gelen Sıffin Olayında Hz. Ali'yi haklı görüp Hz. Muâviye'yi haksız hatta “bağî” (asi) olarak nitelendirse de (Ebû Zehrâ, 1983, s. 445) “Herhangi bir konu hakkında nakil yoksa Hz. Peygamber'in sahâbilerinin görüşünü alırız. Çünkü sahâbilere uymak, sonraki nesillere uymaktan daha hayırlıdır.” (Ebû Zehrâ, 1983, s. 454) diyerek sahâbenin dindeki yeri ve konumunu belirtir.

Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) “Sahâbeyi kötöleyen birisini gördüğünüzde onun Müslümanlığından şüphelenebilirsiniz.” sözü ile Ashâb-ı Kirâm'a karşı olan saygısını ifade eder.

Eş'arî (ö. 324/935-36) “Hz. Ali, Zübeyr ve Âişe arasında yaşanan hadiseler bütün bunlar te'vil ve görüş ayrılıklarıdır. Hz. Ali ile Hz. Muâviye arasında vuku bulan hadiseler, yorum ve görüş farklılıklarıdır.” (Eş'arî, 1981, s. 149) der.

Ebü'l-Yüsr Pezdevî (ö. 493/1100)'ye göre sahâbîler arasındaki ihtilaf ve savaşıardan mütevellid ashâba nefret edip kin beslemek uygun bir davranış olamayacağı sarahaten belirtilmiştir.

Sahâbe nesli, sevilmeyi gerektiren itibarlı yeri doldurulamaz ve fedakâr bir topluluktur. Pezdevî, Hz. Muâviye ve yanında bulunanların yanlış ve haksız olduğunu söyler, fakat onları aşağılamaz (Pezdevî, 1980, s. 283). Ayrıca sahâbîler arasında meydana gelen olayları ona sorduklarında o, şu ayet ile cevap verirdi: “Onlar bir ümmet idiler, gelip geçtiler. Onlara kendi kazandıkları, size de kendi kazandıklarınız. Ve siz onların yaptıklarından sorumlu tutulacak değilsiniz.” (el-Bakaa 2/141)² Dolayısıyla sahâbe hakkında hakaret içeren konuşmaların caiz olmadığını belirtmektedir (Pezdevî, 1980, s. 341).

Şeyhülislam İbn Kemâl (ö. 940/1534) *Risale fi's-Sebb* adlı eserinde sahâbe hakkında, ashâba küfür, Peygamber'e küfür anlamına geldiğini belirterek böylelerin katlinin vacip olduğunu söylemiştir (Öge, 2011, ss. 301-302).

Çağdaş İslâm âlimlerden Said-i Nursi ise kendisini Ehl-i sünnet içinde konumlandırır ve Ehl-i sünnet mezhebi için “Vasattır (Nursî, 1999, s. 47) ve ehl-i hak ve mezheb-i haktır.” (S. Nursi, 1994, s. 250) şeklinde bir tanımda bulunur. “Sahâbîler İslâmiyet'in şecere-i nuraniyesinin köklerinden ve esaslarındandır.” (S. Nursi, 1994, s. 535) Sahâbe arasında vuku bulan olayları ise içtihad çerçevesinde değerlendiren Nursi, Hz. Ali'nin içtihadı isabetli ve karşındakilerin hatalı ise de yine azâbı hak etmiyorlar.

² Bakara 2/141.

Delil olarak şöyle der, içtihatla bulunan kişi bu görüşüyle doğruyu bulsa iki sevap var; isabet etmezse, beşerî bir çaba ve bir nevi ibadet olan içtihat sevabı karşılığı olarak bir sevap kazanır, bu yanılsından ötürü mazurdur. Böyle olunca sırf Allah için ve İslâmiyet'in faydası için içtihat edilmiş ve içtihatından savaş meydana gelmiş; kesinlikle hem öldüren hem öldürülen ikisi de cennet ehlidirler.” (B. S. Nursi, 1991, s. 86) değerlendirmesinde bulunmuştur.

Ahmed Emin de (ö. 1374/1954) sahâbiler hakkında düşüncelerini şöyle ifade eder: “Sahâbe kendi zamanlarında birbirlerini tenkit etmişler, kendi aralarında bir kısmını diğerlerinden daha üst konumda olduğunu kabul etmişlerdir. Hal böyle iken, pek çok hadis tenkitçilerinin ve özellikle de erken dönem hadisçilerinin tümü sahâbenin hepsini âdil kabul ederek, onlardan hiçbirini kizb/yalancılık ve hadis uydurmakla suçlayıp itham etmemişlerdir.” (Ahmed Emin, 1969, s. 7) Bütün sahâbiler hadis ve fıkıh otoriteleri tarafından ittifakla sika/güvenilir olarak kabul edilmişlerdir. Kur'an ve sünnetten getirilen delillere bakılarak sahâbenin adaletinden şüphe edilmemesi gerektiği (İbn Abdilberr, 2002, s. 1/9) vurgulanmıştır.

Ehl-i sünnet ve Şîa arasında tahkîm-tekfîr, büyük günah işleyeninin durumu, sahâbenin adâleti ve fazileti, devlet başkanlığı/imâmet ve dinî siyâset gibi konular sahâbenin konumunu belirlerken, Şîa'da olduğu gibi Ehl-i sünnette de tarihi, ideolojik olarak yeniden inşa etme çabaları mevcuttur. Nitekim Taberî (ö. 310/923) ve İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) “Hz. Osman (ö. 35/656) ve Ebû Zer (ö. 32/653) ile ilgili rivayetleri hoş görmediğimiz için çalışmamıza dâhil etmedik, almadık.” (İbn Abdilberr, 2002, s. 1/2858-2980; İbnü'l-Esîr, 2002, s. 3/56-57) demeleri ise sahâbeyi daha faziletli gösterme, onların tezkiyesi ve günah işlemekten uzak bir nesil olduklarını göstermeye yönelik bir metot olup, tarihsel bazı verilerin birileri tarafından farklı saiklerle kurgulanmak istendiğini göstermektedir (Aycan, 1998, s. 9). Bu ideolojik tarih okumasının sahâbe algısı içinde var olduğunu söylemek mümkündür. “Sahâbe sadece iyiliklerle zikredilir, bunun dışındaki başka bir şekilde kendilerinden bahsedilmesinden imtina edinilir.” (Teftazanî, 1982, s. 340) Burada bugünkü insanlarla ashâbı kıyas etmek yanlış bir kıyas olacağı gibi, sahâbenin de insan olduğunu, insan tabiatından kaynaklanan durumların olabileceğini, sahâbenin yanılmasının ve unutulmasının söz konusu olduğunu bu hususta daha temkinli yaklaşılması gerektiğini, Ehl-i sünnet ulemasının ismet sıfatını sadece Peygamberler için kullandığının bilinmesi gerekir.

2. ŞÎA'NIN SAHÂBE ANLAYIŞI

Şîa kelimesi ş-y-a' kökünden gelip, sözlükte “taftar, yardımcı, fırka, bölük, yayılmak, topluluk” (Arı, 2011, s. 33; el-İsfahani, 1961, s. 2/37-38) gibi anlamlara gelir. Terim olarak ise, imâmet makamına Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ali ve evladının nass ve tayinle atandığına inancını taşıyan toplulukların ortak adıdır (Bozan, 2018, s. 39). Ebu'l-Hasan el-Eş'arî “Ali'nin tarafında olmaları ve diğer sahâbeden faziletli görmelerinden ötürü bunlara Şîa denmiştir.” (Eş'arî, 2005, s. 4), derken Şehristânî (ö. 548/1153) ise, “Şîa Ali'ye tabi olanlar olup nass ve tayin ile onun İmâmlığını ileri sürenlerdir.” (Şehristani, 1992, s. 146) şeklinde tarif eder.

Şîî yazarlardan Nevbahtî (ö. 310/922[?]), “Hz. Peygamber’in sağlığında Ali’nin taraftarları olarak adlandırılan ve ondan sonra da ona sadakat ve merbutiyetini gösterip onun İmâm olduğunu iddia edenlerin meydana getirdiği Ali’nin fırkasıdır.” olgusu üzerine bina eder. Şîa kendi içinde fikrî açıdan homojen olmadığı için, sahâbe hakkında görüşleri farklılık arz etmektedir. Şîa’ya göre Hz. Ali’nin yanında olmayan ve onu desteklemeyen bütün sahâbe münafık ve fâsıktır (Eş’arî, 1963, s. 1/128). Bu inancın bir sonucu olarak ilk üç halifenin hilafetinin reddi anlamı da çıkmaktadır.

Şîa deyince yalnız bir fikirden bahsetmek mümkün değildir. Şîa’nın içinde oluşan ve Eş’arî’nin yirmi dört olarak tespit ettiği kolları,(Eş’arî, 1963, s. 1/88) sahâbe hakkındaki görüşleri ile birbirinden farklılaşmaktadır. Şîa’nın içerisinde çıkıp varlıklarını devam ettiremeyecek mevcudiyetlerini tarihten ve kitaplardan bildiğimiz gruplar olduğu gibi bazıları da fikirlerini ve cemaatini günümüze kadar getiren fırkalar da olmuştur. İmâmiyye Şîası, Zeydiyye Şîası, İsmâiliyye Şîası, ayrıca Şîa tarafından da kabul görmeyen İslâm ve Şîa haricinde aşırı fikirler olarak değerlendirilen bir takım gulât fırkalarda vardır ki her bir fırkanın sahâbe hakkında akla hayale gelmeyen tasavvurları vardır.

Şîilerin sahâbeye bakışı, imâmet/hilafet çerçevesinde şekillenip Hz. Ali’yi yüceltme ve ilk üç halifeyi itibarsızlaştırmaya yöneliktir. Buna göre Hz. Peygamber’in vefatını müteakip birkaç sahâbe hariç çoğu irtidat etmiş fâsık olmuşlardır.³ Şîa’ya göre imâm olacak kişinin Hz. Peygamber’in soyundan olması lazımdır. İmâmların ilki Ali b. Ebû Talib’dir. Bu gereklilik Hz. Ali’nin, yalnızca Hz. Peygamber’in akrabası ve damadı olması değil Allah’ın emri olmasından kaynaklanmaktadır. Şîa’ya göre imâmet Keysaniyye fırkası hariç Hz. Fatıma’dan olan soyundan devam edecektir (Şehristani, 1992, s. 1/147).

Şîa mezhebi ashâbı üç kategoride inceler;

Birincisi: Sahâbenin hepsi doğruluk üzeredir, onların işlemiş olduğu fiiller bir içtihada dayanır. İkincisi: Sahâbenin sair insanlar gibi âdil olup haktan yana olanları olduğu gibi günah işleyip fâsık olanları da vardır. İyi veya kötü amellerinin karşılığı vardır. Üçüncüsü: Sahâbenin hepsi kâfir olmuştur şeklindedir (Sofuoğlu, 1981, ss. 530-538).

Şîa’nın önemli müelliflerinden olan el-Keşşî (3-4/9-10. asırlar), Ebu Câfer’den şunu rivayet eder: “Hz. Peygamber’in vefatından sonra, üç şahıs istisna, ashâbın tamamı mürted (Ehlu’r-Ridde) olmuşlardır (İhsan, 1984, s. 42). Nitekim “Muhammed de ancak bir Resuldür ondan evvel Resuller hep geldi geçti, şimdi o ölür veya katledilirse siz ardınızı dönüverecek misiniz?” (Âl-i İmrân3/144) ayeti de bu durumu açıklamaktadır. Onlara göre bu gerçek, ayetlerle sabittir.

Görüşlerine mesned sayılan ayetlerden ikisinin mealleri şu şekildedir: “İnkâra mecal yoktur ki Allah size birçok mevkilerde Nusret etti, Huneyn günü de: O lahzadaki çokluğunuz sizi güvendirmişti de bir faidesi olmamıştı, yeryüzü o genişliğiyle başınıza dar gelmişti, sonra da bozularak arkanıza dönmüştünüz” (Tevbe 9/25).

³ (Ali Han, 1397, ss. 32-33) (Onlara göre irtidat etmeyen bu bir kaç sahabinin en meşhurları Ebu Zerr el-Gıfari (ö.31/651), Ammar b. Yasir (ö. 87/70) ve Selman el-Farisi (ö.35 /655)’dir. (Küleyni, 1382, s. 8/245))

“Savaştan dönüp yanlarına geldiğinizde size özür beyan edecekler.” (Tevbe 9/25) mealindeki ayet, Tebük Seferi’ne (Receb 9 Ekim 630) katılmak istemeyen sahâbe hakkında nazil olmuştur.

Ehl-i beyt’e yönelik resmi ve ideolojik bir siyaset oluşturan Emevîler (Râşîd Halifelerin devrinden sonra 632-661), Hz. Muâviye’nin talimatıyla cuma günü irâd olunan hutbelerde açık bir dille dördüncü halife Hz. Ali ve Ehl-i beyt’in kötülenmesi ve sövülmesi (Özpinar, 2013, s. 131) şeklinde bir uygulama başlatmış ve bu tavır Ömer b. Abdulaziz’e (101/719) kadar sürmüştür. Buna bir refleks olarak da Şîî çevrelerince ilk üç halifenin Hz. Ali’nin hakkı olan hilafeti/imâmeti gasbettiği düşüncesi oluşmuştur. Bunun bir yansıması olarak da Hz. Fâtıma ve Hz. Ali’den devam eden soyu ile onları sevenleri sevme, dost/veli edinme anlamına gelen tevelli ve veya tevellâ, (İbn Manzûr, t. y., s. 15/411) düşmanlarından /muhaliflerden beri Hz. Fâtıma ve Hz. Ali’den devam eden soyunu sevmeyenler ile sevmeyenleri sevenleri sevmek ve onlardan uzaklaşmak anlamına gelen teberri/teberrâ (İbn Manzûr, t. y., s. 8/289) kavramları ortaya çıkmıştır. Tevella ve teberra kavramlarını imanın esaslarına dâhil eden Şîî müellifler bu konuda şu rivayette bulunurlar:

“Allah, kardeşim Ali’ye tadad edilmeyecek kadar fazilet ihsan etmiştir. Kim bunlardan birini kabul ederek zikrederse, Allah onun geçmiş ve gelecek günahlarını affedecektir. Yine her kim onun faziletlerinden birini yazarsa o yazdığı şey kaldığı müddetçe melekler onun için bağışlanmayı talep eder. Ve her kim onun faziletlerinden birini başkalarına duyurursa, Allah onun kulak yoluyla işlemiş olduğu günahlarını, her kim de onun faziletleri içeren bir kitabı okursa, bakışlarıyla işlediği günahlarını affeder. Ali’ye bakmak onu zikretmek ibadettir. Allah onu dost/el-velâ edinmeyen ve onun düşmanlarından uzak/el-Berâ durmayan hiçbir kulunun imanını kabul etmez.” (İbn Şâzân, 1413, ss. 154-155)

Şîî doktrinde en çok tenkit edilen sahâbilerin başında, Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634), Hz. Ömer (ö. 23/644), Hz. Muâviye (ö. 60/680) ve Hz. Âişe (ö. 58/678) gelmektedir. Şîî müelliflere göre ilk üç halife gâsıptır (Nevbahtî, 1936, ss. 17-18). Nitekim Şîî yazar Şeyh Sadûk (ö. 381/991)’un *Kitâbü’l-Hisâl* adlı eserinde Hz. Ali’ye isnat edilen bir rivayete göre Hz. Ömer ölümü yaklaştığında üç şeyden pişmanlık duyduğunu ifade eder: “İnsanların huzurunda Ebubekir ile birlikte bu işi (halifeliği) gasp etmemizden, Müslümanlar için halife tayin etmemden ve Müslümanların bazısını bazısından daha üstün tutmamdan dolayı Allah’a tövbe ediyorum.” (Arı, 2011, s. 427; İhsan, 1984, s. 27; Sadûk, 1403, s. 1/170) Rivayetin başka bir tarikinde ise “Şayet Resûlullah (sav.) vefat ederse Ehl-i beyt’ten kimseyi idareci yapmayız şeklinde onlar aleyhinde yaptığımız antlaşmadan dolayı.” (Arı, 2011, s. 427; Sadûk, 1403, s. 1/171) sahâbeyi zemm etmekte had ve üslup tanımayan Şîî müellifler daha da ileri giderek Hz. Ömer’in ölüm anında söylediği rivayet edilen “Keşke kavmim için bir koç olsaydım da beslerlerdi. Keşke ben bir tutam saç olsaydım da beşer olmasaydım.” (Arı, 2011, s. 428; İ.-M. C. H. b. Y. b. A. Hillî, 1962, s. 139; Sadûk, 1403, s. 1/170) sözleri ile ayette geçen “Kâfir ise keşke ben, toprak olsaydım.” (en-Nebe 78/40) sözleriyle eş değer olduğunu ve Hz. Ömer’in küfür üzere vefat ettiğini iddia ederler.

Vahyin ilk muhatapları konumunda olan sahâbe her beşer gibi gûnahtan beri değildir. Bu gerçek, sahâbenin tenkit edilebilirliğini gösterir. Sahâbeyi doğru anlamak için ne hissi davranarak sahâbeyi olduklarından farklı gösterip ideolojik bir tarih okuması yapmak, ne de sahâbeyi itibarsızlaştıran bir bakış açısıyla okumaktır (Eser, 2013, ss. 270-271).

2.1. Şîî Fırkalarda Sahâbe Anlayışı

Şîî'nin sahâbe hakkındaki görüşleri imâmet anlayışları ekseninde oluşmuştur. Ümmetin en âlimi ve ilahi bir seçilmişlikle imâm olarak Hz. Ali'yi kabul eder. Onun için kutsal bir konum oluşturarak fikriyatlarını bu eksen üzerinden temellendirirler. Onların sahâbe hakkındaki fikirleri imâmet ekseninde şekillenir ve Ehl-i beyt'e özel bir anlam atfederek peygamberliğin devamı olarak nitelendirirler. Kur'an'da ve hadislerde faziletlerinden bahsedilen sahâbîleri Selef ve Ehl-i sünnet ihtiramla anarken, Şîî, ve onun alt kolları olan Zeydilik, İsnâaşeriyye, İsmâiliyye, Keysâniyye, Nusayriyye ve Karmatilik gibi birçok farklı mezhebi barındırmaktadır.

Bunların gulât olanlarının bâtinî yorumları olan Allah'ın zatını veya sıfatını yaratıklarından birine intikal etmesi olan hulûl; ruh göçü, ruhun tekrar yeryüzüne dönüp farklı bedenlerde varlığını devam ettirmesi, tenâsüh; Allah ile mahlûklar arasında benzerlik kurmaya çalışma vasfı, teşbih; Allah'ı cisim olarak düşünenler, tecsim; Allah'ın bazı sıfatlarında değişme meydana gelebileceği fikri, bedâ; imâmın gaybetinden sonra tekrar dönmesi, rec'at ve ilahi emirleri göz ardı eden ibaha gibi Kur'an ve sünnet'e karşılığı olmayan fikirler üreterek, siyasî mülâhazalar ile sahâbenin bir kısmına batınî yorumlarıyla ağır ithamlarda bulunarak kâfir oluklarını söylemişlerdir. Her bir Şîî fırkanın kendisine özgü bir fikri olduğundan, çalışmada bunların diğer husustaki fikir ve düşünceleri bahse konu yapılmadan sadece sahâbîler hakkındaki görüşleri ele alınmıştır.

2.1.1. İmâmiyye/İsnâ'aşeriyye

Hz. Ali'den başlayıp Hz. Hasan (ö. 49/669), Hz. Hüseyin (ö. 61/80) ve Hz. Hüseyin'in neslinden gelen imâmları kabul eden, son imâmın da Mehdî olup gâip olduğuna inanan, imâmeti usûl-i din'den sayan bir mezhep olup Şîî'nin en yaygın koludur. Ca'fer es-Sâdık ölümünü müteakip (ö. 148/765) onun yolunda gidenlerin çoğu, oğlu Mûsâ el-Kâzım'ın (ö. 183/799) imâmetine kâil olmuşlardır (Eş'arî, 1963, ss. 171-176). Şîî fırkaları içerisinde Ehl-i sünnete aykırı görüşleri yoğunlukta olan İsnâ'aşeriyye fırkası (on ikiciler) diye de anılır.

Ayrıca dinin en önemli rûknünü imâmet üzerine bina ettiklerinden İmâmiyye, İmâm Ca'fer es-Sâdık'ın fikhî görüşlerini esas aldıkları için de Ca'feriyye denilir. Hz. Ali'ye biat etmeyip safında yer almayan sahâbilere karşı menfî tavır alma, onları küfürle suçlayarak sebb etme mezhebin temel ön kabullerindedir (Bağdadi, t. y., s. 25). Onlara göre Ehl-i beyt, Hz. Ali, Fatıma, Hasan ve Hüseyin'den meydana gelmekte ve nübüvvetin devamını ifa etmektedirler. Hz. Peygamber'in eşlerini Ehl-i beyt'ten saymazlar. Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Âişe ve buna mümasil Resûlullah'ın (sav.) yanında bulunan sahâbîler hakkında çok ağır suçlamalar ve iftiralarda bulunmuşlar.

İlk üç halifeyi ismen zikretme yerine kötileyici lakaplarla dile getirmişlerdir. Onlara göre Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ali'ye uymadıkları için yoldan çıkmışlardır (Eş'arî, 1963, s. 47).

2.1.2. Zeydiyye

Şîa'nın alt bir gurubu olan Zeydiyye, ilk bakışta itikâdî ve siyasî düşünceleriyle ayrı bir görünüm arz etmektedir. Zeyd b. Ali'ye nispetle oluşan bu fırkayı diğer Şîî fırkalardan ayıran özelliği İmâmet ve sahâbe hakkındaki görüşleri ile imâmet anlayışları çerçevesinde oluşmuştur. Siyaseten Zeyd b. Ali'nin (ö.122/740) 122/740 yılındaki Emevilere karşı ayaklanmasıyla politik bir hareket olarak ortaya çıkmakla beraber ılımlı ve uzlaşmacı yönleriyle bilinirler. Hz. Ali ve onun soyundan gelen imâmlar, sahabeyi tenkit ederken kötümemişler, fîsk ve nifak ile ittiham etmemişlerdir.

Zeydîler sahâbî hakkındaki görüşlerinde, Hz. Peygamber ile birlikte olma ondan ayrılmama ve ilim almayı şart koşmuşlardır. Zeydîler'in ekserisi, Hz. Peygamber'e uymaktan yüz çevirenlerin dışında sahâbenin bütününe âdil olduğu kanaatindedirler.

Onlar itaatten yüz çevirenlerin içine Hz. Ali ile harp edenleri veya Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö. 42/662-63) gibi, Hz. Ali'den insanları uzak tutanları dâhil etmişlerdir.

Zeydiyye'nin ayrışmasını sağlayan en önemli mesele imâmet olup, (İbn Hazm, 2017, s. 4/92) imâmet konusu usûl'd-din'den sayılmışsa da Hz. Peygamber isim ve şahsiyet belirterek kendinden sonra bir imâm tayin etmemiştir. Onlara göre Hz. Ali ve Hz. Fatıma'nın soyundan birinin olması uygunsuz da sadece bu soya hasredilmesine karşı çıkar, burada mühim olan imâmların vasıflarının söz konusu olacağını belirtirler (Fığlalı, 2014, s. 298). Zeydîlere göre Hz. Ali'nin mertebesi sahabenin en faziletlisidir. (Efdal), Ancak en üstün birinin bulunması durumunda ondan daha az üstün olan (Mefdûl) biri imâmet görevini yürütebilir (İbn Hazm, 2017, s. 4/163). Böylelikle Şîî fırkaların gasıp olarak gördükleri ilk iki halife Zeydîlerce meşru sayılmış ve sahâbeden hiç kimse tekfir edilmeyerek hayırla anmışlardır (Bağdadi, t. y., s. 25). Sahâbenin, içtihadta bulunarak imâmete Ebû Bekir'i seçmekle hata ettiklerini, ancak bu hatalarının küfrü ve fâsıklığı gerektiren bir hata olmadığını (Şehristani, 1992, s. 1/186), çünkü içtihadın onları küfre ve dalalete düşürmeyeceğini öne sürmüşlerdir (Nevbahtî, 1936, s. 9). Zeydîlere göre sahâbeye ta'netmek bunun yanında helal olduğuna inanarak herhangi bir mümine sövmek/sebbetmek küfürdür; haram olduğunu bildiği halde sövmek daha büyük bir sapmadır. Zeydîler, Hz. Ali'yi sahâbenin tümünden faziletli görmeye birlikte, sahâbeyi dost edinir (İbn Hazm, 2017, s. 1/369). Zeydiyye kendi arasında Cârüdiyye, Bütüriyye ve Süleymâniyye şeklinde üç kısma ayrılmaktadır (Bağdadi, t. y., s. 19).

2.1.2.1. Cârûdiyye

Cârûdiyye fırkasına göre Hz. Peygamber, Hz. Ali'nin kendisinden sonra imâm olacağını isim vermeksizin ancak Ali'de bulunup başkalarında bulunmayan vasıflara işaret etmek şeklinde ifade etmiştir. İmâmet Hz. Ali'den sonra Hasan ve Hüseyin'in hakkı olduğunu iddia ederler (Malatî, 377M.S., s. 23; Şehristani, 1992, s. 1/255). Ümmet/ashâb imâmeti Ali'ye değil başkalarına bıraktığı için küfre ve dalalete düşmüşlerdir. Cârûdîler Hz. Ali öncesi üç halifeye gasıp diyerek onların yanında yer alanları kötüleyip kâfir olduklarına hükmetmişler (Bağdadi, t. y., s. 193).

2.1.2.2. Bütriyye

Zeydiyye'den Kesîru'n-nevâ el-Ebter'in (ö. 169/785-86) görüş ve düşüncelerini kabullenen (Gökalp, 2013, ss. 331-338) bu fırkaya göre Hz. Ali, Hz. Peygamber'den sonra insanların en faziletlisi ve üstün olup imâmete en münasip ve layık olanıdır. Hal böyle iken Hz. Ali kendi hakkı olduğu halde imâmeti Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'e bırakmıştır. Hz. Osman'ı cennetle müjdelendiği için onu mü'min ve müslim kabul etmişlerdir (Öz, 2000, ss. 43-58). Genel olarak sahâbeyi hayır üzere zikrederler ve onlardan ilim alınabileceği, ilimde hiç kimsenin ayrıcalıklı kılınmadığı inancındadırlar. Hz. Muâviye b. Ebû Süfyan, Amr b. As, Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve buna mümasil bazı şahısları sahâbe kategorisine dâhil etmezler. Bütriyye faziletleri hususunda Hz. Ali'den evvel hilafet makamına geçen Hz. Ebû Bekir ve Ömer'den bahsederken Hz. Osman'dan pek bahsetmezler (Gökalp, 2013, ss. 331-338).

2.1.3. İsmâîliyye

Aşırı/gulât bir Şîî fırka olan ve bâtinî tevil anlayışıyla ortaya çıkan İsmâîliyye, diğer ismiyle de Yediciler kuruluşundan itibaren bir buçuk asır boyunca gizli imâmlar ve dâiler/tebliğciler tarafından idare edilmiştir. İsmâîlilerle İmâmiler arasındaki temel fark, İsmâîlilerin altıncı imâm Ca'fer es-Sâdık'ın halefi olarak İsmâîl'i, İmâmilerin ise Ca'fer'in diğer oğlu Mûsâ el-Kâzım'ı halef kabul etmelerindedir (Bağdadi, t. y., s. 39). Ayet ve hadisleri Batınî yorumlarının yapılabilmesi için dinî bir otoritenin gerekliliğine inanırlar. İsmâîlilere göre de dinin en önemli özelliği imâmettir. Şîîlerdeki Hz. Ali ve Ehl-i beyt inancı aynı şekilde İsmâîliyye'de de vardır (Fığlalı, 2014, s. 313). Ashâba bakışları genel Şîa görüşleri içerisinde değerlendirilir.

3. İMÂMET/HİLÂFET KONUSU BAĞLAMINDA SAHÂBE

Şîî fırkaların ortak noktası imâmet ve imâmın kim olacağı meselesidir. Bu problem aynı zamanda Şîa'nın sahâbeye karşı tutum ve davranışlarını da genel olarak ortaya koymaktadır. Şîa'da her imâmın vefatından sonra kendi içinde İmâmetin nasıl ve kiminle devam edeceği hususunda ayrışmalar yaşanmış ve imâm olarak seçtikleri şahısların adlarına göre fırka isimleri oluşmuştur. İmâmet Hz. Muhammed'den sonra Hz. Ali'nin hakkı olduğunu savunanların oluşturduğu Şîa inancında, imâmetin imanın temel rükünlerinden sayılması, on iki imâm ve onların soyundan gelenlerin günahsız olduğu doktrinlerinin esasını teşkil eder.

Ehl-i sünnet anlayışında ashâbın tümü âdil/udûl iken, Şîa'da her sahâbe ayrı ayrı ele alınarak değerlendirilir, kişinin sahâbi olması onu âdil olmasını gerektirmez fikrini ortaya koyarak münafık, mürted hatta tekfir edilen sahâbi vardır. Ashâbı metheden ayetleri kendilerine göre yorumlamış, hadisleri uydurmaları diyerek reddetmişlerdir. Onların sahâbe anlayışında Hz. Ali ile savaşımlar ve savaşmayanlar felsefesi vardır.

Hz. Ali'ye karşı duran veya savaşan sahâbe tenkit edilmiş bazen de nifak ve küfürle de itham edilmiş, “Ya Ali seninle savaşan benimle savaşmıştır.” (Ali Han, 1397, s. 343) rivayetini öne sürerek Hz. Ali'nin karşısında duran ve savaşanların kâfir olduklarına hükmederek üç halifeyi de tekfir ederler.

Şîa, Hz. Ebû Bekir'in hilafetini katiyen kabul etmeyerek, Fedek arazisi meselesinde (Eş'arî, 2005, s. 47), ortaya çıkan diyalogları farklı şekillerde yorumlayarak, Hz. Fatıma'ya eziyet edildiğini söylemektedir (Meclisî, 1983, s. 29/329-330). Ayrıca zekât vermeyenler ve dinden dönenlerle mücadele (Arı, 2011, ss. 238-241), Kur'an'ın cemedilmesi, (Buhârî, 1315, s. Fedâilu'l-Kur'an, 3 (VI,183)) Ehl-i beyt'e humus verilmesini yasaklaması konusunda Hz. Ebû Bekir Şîa'nın eleştirisine maruz kalmıştır.

Şîa, ilk üç halife arasında en çok eleştirdikleri Hz. Ömer'dir. Bilhassa Hz. Ebû Bekir'in halife seçilmesinde aktif rol oynamasından (Sabuncu, 2020b, ss. 38-42) ve Fedek arazisi meselesinde destek vermesinden, Kırtas olayı, Hudeybiye Anlaşması, Usâme ordusu olaylarındaki tutumundan dolayı eleştirmiş ve hilafetini meşru görmemişlerdir. Aslında yukarıda saydığımız başlıklar hakkındaki ilgili hadisler, her iki ekol tarafından kabul edilmekle beraber farklı şekillerde yorumlanmıştır (Topgül, 2013, ss. 233-266).

Şîa'nın Hz. Osman'a eleştirileri Hz. Peygamber'in kızları ile olan evlilikleri üzerinden olmuş, bu evliliklerin geçersiz olduğu savunulmuş, Ümmü Gülsüm için kocası Hz. Osman tarafından şiddete maruz kalmasından ötürü vefat ettiğini (Meclisî, 1983, s. 22/158-159), Rukiyye için de Hz. Peygamber'in öz evladı olmadığı gibi mesnetsiz birtakım iddialarda bulunmuş, keza Hz. Osman hilafeti Hz. Ali'den aldığı için münafık olarak göstermiştir (Meclisî, 1983, s. 22: 164-166).

Şîa'ya göre sahâbe olmanın ölçüsü Hz. Ali ile savaşanlar ve savaşmayanlar şeklinde tasnife tabi tutulur. “Ya Ali seninle savaşan benimle savaşmıştır.” (C. H. (Hüseyn) b Y. b A. İ.-M. Hillî, 1962, ss. 115-116) rivayeti ile nassa muhalefet ettikleri için küfürlerine hükmedilmiştir.

Şîa'ya göre Ehl-i beyt'in yanında yer alan Ebû Zer el-Gıfârî (ö. 32/653), Mikdâd b. Esved (ö. 33/653), Selmân el-Fârisî (ö. 36/656 [?]), Ammâr b. Yâsir (ö. 37/657) ve Huzeyfe b. Yemân (ö. 36/656) gibi sahâbiler hariç bütün ashâb, Hz. Peygamber'in vedâ haccı dönüşü (18 Zilhicce 10/17 Mart 632) Hz. Ali'yi kendisinden sonra Müslümanların başına tayin ettiğine dair vasiyetini yerine getirmemekle irtidad etmişlerdir (el-Hilâli, 1995, s. 2/564-598).

Ehl-i sünnet ashâb arasında meydana gelen olaylara rahmet nazarıyla bakar ve içtihat olarak kabul eder, cidâl ve harb kelimelerini kullanmamaya özen gösterir, bazı kaynaklarda müşacere kelimesini kullanır ki bu, ağacın dallarının iç içe ve farklı yönlere dağılmasına kinaye olarak ifade edilmiş güzel bir anlatım yoludur. Ehl-i sünnet, müdahil olsun veya olmasın bütün ashâbı günahsız değil âdil olarak niteler. Şîa'da ise ashâbın tamamı âdil değildir hükmü ağır basmaktadır. Şîa, sahâbeye dil uzatmayı ilke haline getirmiş, cennetle müjdelenen on sahâbi için de menfi bir tavır içinde olmuş ve “Bunlar öldüklerinde kendi aleyhlerine şahitlik yapmışlardır. Hepsî ataları gibi cahiliye ölümü üzerine ölmüştür.” (el-Hilâli, 1995, s. 2/825) diyerek, kendi düşünceleri dışında bulunan ashâb hakkında menfi tutumlarını ortaya koymuşlardır.

4. HZ. ÂİŞE

Müminlerin annesi Hz. Âişe (ö. 58/678), Hz. Peygamber'in vefatından sonra yirmi altı yıl yaşamış, birinci halife olan babası Hz. Ebû Bekir'in meşruiyetini savunmuş, (Müslim b. Haccâc, 1955, s. Bab (1), H. No: 9) ikinci halife Hz. Ömer'in devlet başkanı olmasını desteklemiştir (İbn Kuteybe, 1990, s. 1: 25; İbn S'ad, t. y., s. 3: 200).

644 tarihinde şura kararı ile halife olan Hz. Osman'ı Hz. Peygamber gittiği yoldan uzaklaştığını yüzüne karşı açık bir dille ifade etmiştir (Ahmed b. Hanbel, 2008, s. Fedail, 1/455). Bu muhalefetini halifenin istifa etmesini istemeye kadar götürmüştür. Mekke'de bulunduğu sırada Hz. Osman'ın şehit olduğunu haberini alınca onu öldürenleri lanetlemiş (Ahmed b. Hanbel, 2008, s. Fedail, 1/455) ve “And olsun Allah'a ki o mazlum olarak öldürüldü. Ben onun kanını talep edeceğim.” diyerek Talha (ö. 36/656) ve Zübeyr'in de (ö. 36/656) desteğini alarak fiilen siyasette yer almıştır (Kuteybe, 1967, s. 1/152).

Hicretin 35. yılında halife seçilen Hz. Ali için, Hz. Âişe: “Ali'nin başımıza gelmesine hakkı yoktur. Medine'ye gitmiyorum, çünkü yönetim Ali'nin elindedir.” şeklinde muhalefet etmiş, bu muhalefetini mektuplar yazarak duyurmuş ve destek aramıştır (Sabuncu, 2020a, ss. 107-108; Taberî, 1987, s. 4/473). Daha sonra iyi niyet ve barış amacıyla Basra'ya gitmiş, Cemel olayında (36/656) Hz. Ali'nin karşısında ağır bir yenilgi almış ve hayatının geriye kalan kısmını aktif siyasetten çekilerek Medine'de geçirmiştir (Ya'kubî, 1964, s. 2/183). Müslüman kanı akıtılan Cemel olayından ötürü, Ehli sünnet olayın faileri olan her iki tarafı kesin bir dille suçlamamıştır. Şîa bu olay üzerinden Hz. Ali'ye karşı savaşanların dinden çıktıklarını iddia etmiş, Hz. Âişe'yi, meşru yönetime karşı gelmekten ötürü bâğî, zalim ve günahkâr olarak göstermiş, Hz. Ali ve taraflarını da suçsuz, saf ve temiz olarak görmüşlerdir (Sabuncu, 2020a, ss. 114-115). Hz. Âişe için Şîa'nın birçok eleştirisi olmuş, bunları yazıp cevaplamak çalışmamızın sınırlarını zorlayacağından biz ancak bir kısmına kısaca temas edebildik.

5. HZ. MUÂVİYE

Emevî hilâfetine kurucusu (661-680) olan ve çoğu kez tartışmaların odağında kalan Hz. Muâviye, duhât-ı Arap olarak kabul edilen Arapların dört dâhisinden biri olup söylem ve eylemlerinden ötürü hakkında olumlu veya olumsuz kanaatler oluşmuştur. Hz. Peygamber'in zevcât-ı tâhirâtından Ümmü Habîbe (ö. 44/664) Ebû Süfyan'ın kızı, aynı zamanda Hz. Muâviye'nin kız kardeşi olması hasebiyle Hz. Muâviye, Resulullah'ın (sav.) kayınbiraderidir. Hz. Peygamber'in kâtipliğini yapmış (İbn Abdilberr, 2002, s. 197) ve ondan 163'e kadar ulaşan hadis rivayet etmiştir (Kesir, 1981, s. 8/117). Elbette tüm bunlar ona kutsallık veya dokunulmazlık kazandırmaz. Genel manada ulema tarafından hakkında fikir beyan etmekten imtina edilse de bazı söylem ve eylemleriyle eleştiriden uzak kalamamıştır. Ehl-i sünnet'in Hz. Muâviye hakkında genel kanısı; sahâbe olduğu vurgusu yapılarak onun hakkındaki rivâyetlerin tahkike muhtaç olduğunu, şahsını ve icraatlarını suçlayıcı rivâyetlerin uydurma ve yalan eseri olduğunu, Hz. Muâviye'nin Hz. Ali'ye karşı savaşıma içtihat olarak mülâhaza edilmiştir.

Meydana gelen hadiselerin ilerlemesinde mühim bir role sahip olan Hz. Muâviye'ye yöneltilen tenkitler; Hz. Osman'ın vefatından sonra Hz. Osman'ın kanını talep ederek Hz. Ali'ye karşı mücadele etmesi ve halifeliği zor kullanarak ele geçirmesi; (Makdisi, t.y., s. 5/217) Hz. Hasan'la yaptığı barış sözleşmesine riayet etmemesi; (İbnü'l-Esir, 2002, s. 3/405) nahoş fiilleri ihtiyat haline getiren oğlu Yezîd'i (ö. 64/683) cebren kendisinden sonra halife ilan etmesi; (Kesir, 1981, s. 8/237) Hz. Peygamber'in hadisine rağmen Ziyâd b. Ebîh'i (ö. 53/673) nesebine katması, Hz. Hasan'ı (ö. 49/669) zehirletmekle suçlanması hatalı eylemleri arasında ifade edilmektedir.

Ya'kübî (ö. 292/905'ten sonra), Hz. Muâviye ile alakalı değerlendirmesinde, isyancıların muhasarası zamanında Hz. Muâviye'nin Hz. Osman'a yardım etmediğini, onun Hz. Osman'ın kanının talep etmede ve Hz. Ali'ye karşı giriştiği mücadelesinde haksız olduğunu savunur. Hz. Hasan'ın zehirlenmesi ile ilgili Hz. Muâviye'nin Hz. Hasan'ın hanımı Ca'de ile anlaştığını öne sürerek Hz. Muâviye bu eylemlerini hatalı görmüştür (Ya'kübî, 1964, s. 2/216).

Şîa'nın eleştirdiği konulardan bir tanesi de Muâviye'nin Hücr b. Adî (ö. 51/671) (Zehebî, 1985, s. 3/463) ve arkadaşlarını Hz. Ali'ye lanet okumadıkları için öldürülmesi (Ya'kübî, 1964, ss. 160-161) meselesidir. Hz. Muâviye minberde Hz. Ali'ye lanet okumuş, Hücr ve arkadaşları da Hz. Ali'ye olan taraftarlığı ve bağlılıklarından dolayı itiraz etmiş, bu ise onların Muâviye tarafından öldürülmelerine sebep olmuştur (Kesir, 1981, s. 1/259). İmâmiyye Şîa'sı Hücr'ü bu hareketinden dolayı örnek bir şahsiyet olarak göstererek, şehit saymıştır (Ekinci, 2012, s. 2).

Bazı Şîf kaynaklarda Hz. Muâviye için söylenen "Bu ümmetin Firavunu" şeklindeki nitelendirilme, bazı kitaplarda ise Ebû Cehil olarak geçmektedir (Küleyni, 1382, s. 4/145). Şîf müelliflerden Ayyâşî (ö.320/932) ve Şeyh Sâdûk (381/991), Ebû Ca'fer'in şöyle dediğini nakletmişlerdir: "...Allah'ın düşmanları şu üç puttur: Ebû'l-Fasîl (Ebû Bekir), Na'sel (Osman) ve Muâviye. Kim bunlara yakın olursa onların dini üzeredir. Kim de onlara düşmanlık yaparsa, Allah'ın düşmanlarına düşmanlık etmiştir." (Meclisî, 1983, s. 27/58) şeklinde ifrat derecesinde eleştirilmişlerdir.

SONUÇ

Sahâbîlerin yaşam tarzı ve sözleri tüm Müslümanlar için önem arz etmektedir. İslâm dininin amelfî alandaki malumatın bize kadar gelmesinde sahâbenin önemli bir yeri vardır. Onlar bizzat vahyin muhatabı olmuş ve öğrendikleri bilgileri hayatlarının her alanında pratiğini yaparak, yaşam tarzı ve sözleri ile sonraki Müslümanlara hüsn-i misal ve mübarek bir nesil olmuşlardır. Ehl-i sünnet, İslâm'ın ilk temsilcileri olan sahâbîleri, Hz. Peygamber'in ümmeti içinde en hayırlı ve erdemlileri olarak kabul eder. İnanç, ibadet, velayet, içtihat, fazilet, Allah'a yakın olma ve amellerden aldıkları sevap yönüyle sahâbîlerin yetişilemeyecek bir makamı vardır. En büyük veli bile en küçük sahâbenin makamına yetişemez.

İslâm'ın tebliğ vazifesinde, yeryüzüne yayılması ve doğru anlaşılması için İslâm'ı bizzat yaşayarak yaptıkları harikulade gayretleri sebebiyle de ashâb, ümmet içinde diğer Müslümanlardan üstün bir makama gelerek peygamberlerden (aleyhimüsselam) sonra gelen en erdemli insanlar mertebesine ulaşmışlardır. Kur'ân-ı Kerîm, sahâbeyi Muhâcirûn, Ensâr, Ehl-i Bedr, Ehl-i Uhud, Ehl-i Bey'ati'r-rıdvân gibi tabakalar şeklinde anlatırken sahâbeyi seçkin, sâdık ve hayırlı bir topluluk olduklarını, diğer ümmetlere örnek kıldıklarını, Allah'ın dinine ve Hz. Peygamber'e yardım etmek adına büyük fedakârlıklarda bulduklarını haber vermiş; anlatılan bu niteliklerinden ötürü Cenâb-ı Hakkın ashâbdan razı olduğunu, tövbelerini kabul ederek onları bağışladığını ve onlar için devamlı kalacakları cennetler ile müjdelemiştir.

Sahâbe ve sahâbe zamanında meydana gelen olaylar, birçok Ehl-i sünnet âlimi tarafından üzerinde titizlikle durulan bir konudur. Özellikle Ehl-i sünnet ve Şîa, bu zaman dilimini, birbirinden oldukça farklı şekillerde yorumlamışlardır. Ehl-i sünnet sahâbenin adaletli ve faziletli olduğuna inanır, onların âdil olmaları günahsız oldukları manasına gelmeyeceğini, işledikleri yanlış fiillerinden dolayı da tenkit eder fakat itibarsızlaştırmaz, basit ve seviyesiz bir konuma getirilmez. Ehl-i sünnet, Hülefa-i Râşidîn'in halife oluş sıralamasını olduğu gibi kabul ederken, Ehl-i beyt ve bu soydan gelenleri Allah tarafından nass ile tayin olmuş imâmlar olarak kabul etmez. Hz. Ali'nin şahsiyetine hâlel vermeden Şîa tarafından kurgulanan günahsız olma ve kutsal imâmlık akidesine anti tezler geliştirmiş, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın kötü gösterilmelerini asla kabul etmemişlerdir. Bir kısım Ehl-i sünnet uleması Hz. Ali ve Hz. Muâviye arasında oluşan ihtilafı tedkik ederken, ictihadî bir mesele olarak düşünmüşlerdir.

Hz. Muâviye'nin Hücr'u öldürmesine sebep olarak, Hücr'un ümmet içerisinde fitne ve fesat çıkarmaya yönelik bir harekette bulunduğu ve Hücr'un eylemi İslâm toplumunun tanıdığı halifeye isyan niteliği taşımaktadır şeklinde yorumlanırken, Şîa ise Hücr'ü ilk Şîa olarak kabul eder ve şüheda defterine ilk kişi olarak yazar. Hücr'ün bir asi gibi gösterilmesini şiddetle reddederler.

Genel olarak Şîa'nın sahâbe hakkındaki görüşleri imâmet anlayışları çerçevesinde şekillenmiştir. Şîa kaynaklarında yer alan sahâbe anlayışı ve tasavvurunun dönemlere göre değişiklik arz ettiği tespit edilmiştir. Şîa, Hz. Peygamber'den sonra en faziletli kişinin Hz. Ali olduğunu belirtmiş, ilk üç halifeye ve uygulamalarına karşı çıkararak ret etmişlerdir.

Bu hususta Zeydiyye, mutedil bir yol takip ederek İmâm Zeyd kendisini destekleyen Kûfeliler, Hz. Ali'den önceki üç halife hakkında ne düşündüğünü sorduklarında Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer hakkında teberri (uzlaşmak) etmemiş, bu halifelerin efdal (daha faziletli) olmasa da mefdul (daha az faziletli) olduklarını savunmuştur.

KAYNAKÇA

- AHMED B. HANBEL. el-Müsned. thk. Muhammed Abdulkadir Ata. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008.
- AHMED EMİN. Fecru'l-İslâm. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1969.
- ALİ HAN, Sadruddin eş-Şirazî el-Hüseynî. ed-Derecâtü'r-Refîa fî Tabâkati'ş-Şia. Kum, 1397.
- ARI, M. S. İmamiyye Şiası Kaynaklarına Göre İlk Üç Halife. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011.
- AYCAN, İ. İdeolojik tarih okumaları: Cahız, İbn Sellam el-İbadi, İbn Teymiyye, Makrizi örneği. Ankara: Ankara Okulu, 1998.
- AYDINLI, A. "Adalet". Diyanet İslam Ansiklopedisi. C. 1. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988.
- BAĞDADÎ, Ebû Mansur Abdülkahir b Tahir b Muhammed Temimi Abdülkahir. el-Fark beyne'l-firak ve beyânü'l-fırkati'n-naciye minhum. thk. Abdurrauf Sa'd. Kahire: Müessesetü'l-Halebî ve şürekauhu, ts.
- BENLİ, Y. "Ehl-i Sünnet Geleneğinde Sahabe Algısı". Sakarya: Ensar Neşriyat, 2013.
- BOZAN, M. İmâmiyye Şiası'nın Oluşumu (Mâsum Onki İmam İnancının Ortaya Çıkışı). İstanbul: İsam Yayınları, 2. bs., 2018.
- BUHÂRÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahi Cu'fi. Sahihü'l-Buhari. İstanbul: Dârü't-tibâti'l-âmire, 1315.
- EBÛ ZEHRÂ, Muhammed. İslâm'da İtikadî, Siyasî ve Fikhî Mezhepler Tarihi. çev. Sıbgatullah Kaya. İstanbul: Birim Yayınları, 1983.
- EKİNCİ, M. "İmamiyye Mezhebi İdollerinden Hucr b. Adî ve Arkadaşlarının Yaşadığı Toplum İçindeki Sosyal Statüleri". Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 27 (2012).
- ESER, M. İfrat ve Tefrit arasında Sahabe Algısı, İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâe-Sahâbe Kimliği ve Algısı. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.
- EŞ'ARÎ, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail. el-İbâne an usûli'd-diyâne. thk. Abdülkadir el-Arnau. Beyrut: Mektebetu Dâri'l-Beyân, 1981.
- EŞ'ARÎ, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail. Makalatü'l-İslâmiyyîn. çev. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2005.
- EŞ'ARÎ, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail. Makalatü'l-İslâmiyyîn ve'htilafu'l-Musallîn. thk. Hellmut Ritter. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1963.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi. Günümüz İslam Mezhepleri. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2014.
- GARSİ, Muhammed Salih Ahmed. Tarihte metot ve tarihi tetkikler ışığında sahabe dönemi. (Faslü'l-hitab fî mevakîfi'l-ashab). İstanbul: Ravza Yayınları, 2010.
- GÖKALP, Y. "Zeydiyye". Diyanet İslam Ansiklopedisi. C. 44. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.
- GÖLCÜK, Ş., Toprak, S. Kelâm. Konya: Tekin Kitabevi, 1991.

- HANİFE, İmam-ı A'zam Numan b Sabit el-Bağdadi Ebu. İmam-ı A'zam'ın beş eseri. çev. Mustafa Öz. İstanbul : Kalem Yayınevi, 1981.
- HİLÂLİ, Ebû Sadık Süleym b. Kays el-. Kitâbu Süleym b. Kays el-Hilâli. Kum : Neşrû'l-Hadi, 1995.
- HİLLÎ, Cemâlüddîn Hasen (Hüseyn) b. Yûsuf b. Alî İbnü'l-Mutahhar. Minhacü'l-kerame fi ma'rifeti'l-imame. Kahire : Dârü'l-Urube, 1962.
- HİLLÎ, İbnü'l-Mutahhar Cemaleddîn Hasan b. Yusuf b. Ali. Minhâcu'l-Kerâme fi Ma'rifeti'l - İmâme. Kahire, 1962.
- İBN ABDİLBERR. el-İsti'ab fi Ma'rifeti'l-Ashab. Ammân: Dâru'l-A'lâm, 2002.
- İBN HAZM, Muhammed Ali. el-Fasl Fi'l Milel ve'l -Ehvâ' ve'n -Nihal. çev. Halil İbrahim Bulut. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2017.
- İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed b. Müslim. el-İmâme ve's-Siyâse. Beyrut: Darü'l-Edva, 1990.
- İBN MANZÛR, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî. Lisânü'l-Arab. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İBN S'AD, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' Zühri. Tabakatü'l-kübra. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, ts.
- İBN ŞÂZÂN, Ebu'l-Hasen Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Hasen el-Kummî. Mie Menkabe min Menâkibi Emîri'l-Müminîn Ali b. Ebî Tâlib ve'l-Eimmeti min Veleddihi. thk. Nebîl Rıza Ulvân. Kum: İntişârât-ı Ensâriyân, 1413.
- İBNÜ'L-ESİR, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim. el-Kamil fi't-tarih. thk. Halil Me'mun Şiha. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 2002.
- İHSAN, İlahi Zahir. Şia'nın Kur'an İmamet ve Takiyye Anlayışı. çev. Sabri hizmetli-Hasan onat. Ankara: Afşaroğlu Matbaası, 1984.
- İSFAHANÎ, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Ragıb el-. el-Müfredat fi garibi'l-Kur'ân. thk. Muhammed Seyyid Kilani. Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1961.
- KESİR, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b Ömer İbn. el-Bidâye ve'n-nihaye. Beyrut : Mektebetü'l-Maârif, 1981.
- KOÇYİĞİT, T. Hadisçilerle kelamcılar arasındaki münakaşalar. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1984.
<http://ktp.isam.org.tr/ktp/recordview.php?idno=60552&ele=%3D&wKitaplar=hadis%C3%A7iler&wYazarlar=ko%C3%A7yi%C4%9Fit>.
- KORKMAZ, S. Karizma Dindarlığı-Şiilik Üzerine Araştırmalar. Ankara: Fecr Yayınları, 2019.
- KURTUBÎ, Ebû Abdullah Muhammed b Ahmed el-Ensârî el-. el-Câmi li ahkâmi'l-Kur'an. Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003-1423.
<http://ktp.isam.org.tr/ktp/recordview.php?idno=24728&ele=%3D&wKitaplar=ahkam&wYazarlar=kurtubi>.
- KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b Müslim b Kuteybe Dîneverî İbn. el-İmame ve's-siyase. Kahire : Müessesetü'r-Risâle, 1967.
- KÜLEYNİ, Ebû Cafer Sikatü'l-İslâm Muhammed b Yakub b İshak. el-Usul mine'l-Kafi. Tahran: el-Mektebetü'l-İslamiyye, 1382.
- MAKDİSİ, Muhtâr b. Tahir. el-Bed' ve't-tarih. Bağdat: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- MALATÎ, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman. et-Tenbih ve'r-red ala ehli'l-ehva ve'l-bida'. Beyrut: Mektebetü'l-Maârif, 377M.S.

- MÂTURİDÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. Te'vîlâtü'l-Kur'ân. thk. Mehmet Boynukalın. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2010.
- MECLİSÎ, Muhammed Bâkır. Bihâru'l-Envâri'l-Câmia. thk. Muhammed el-Bâkır el-Behbûdî. Beyrut: Daru'l-İhya, 1983.
- MÜSLİM B. HACCÂC, Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyri en-Nisaburi. Sahih-i Müslim. Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1955.
- NEVBAHTÎ, Ebû Muhammed Hasan b. Musa b. Hasan. Fırakü's-Şia. thk. Seyyid Muhammed Al-i Bahrü'l-Ulum. Necef: el-Mektebetü'l-Murtazaviyye, 1936.
- NURSÎ, Bediüzzaman Said. İşaratü'l-icaz fi mizani'l-icaz. İstanbul : Sözler Neşriyat, 1999.
- NURSÎ, Bediüzzaman Said. Mektubat. İstanbul : Sözler Yayınevi, 1991.
- NURSÎ, Said. Sözler. İstanbul: Sözler Yayınevi, 1994.
- ÖĞE, A. Şeyhu'l-İslâm İbn Kemal ve Sünnîlik Anlayışı. Konya: Hüner Yayınevi, 2011.
- ÖZ, M. "Zeyd b. Zeynelabidin ve Zeydiyye". Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 19 (2000).
- ÖZPINAR, Ö. Fedâilü's- Sahabe Edebiyatının Teşekkülü ve Muhtevasına Etki Eden Sebepler Üzerine,İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe-Sahâbe Kimliği ve Algısı. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.
- PEZDEVÎ, İmam Ebû Yusr. Ehl-i Sünnet Akaidi. çev. Şerafettin Gölcük. İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1980.
- SABUNCU, Ö. Hz. Aişe Bint Ebi Bekir. İstanbul: Siyer Yayınları, 3. Basım, 2020.
- SABUNCU, Ö. Hz. Ebu Bekir. İstanbul: Beyan Yayınları, 2020.
- SADÛK, Ebû Cafer Muhammed b. Ali b. Babeveyh el- Kummî. Kitabu'l-Hisâl. Kum, 1403.
- SOFUOĞLU, C. "Şia'nın Sahabiler Hakkındaki Bazı Görüşler". Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 24/ (1981).
- ŞEHRİSTANÎ, Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b Abdilkerîm b Ahmed. el-Milel ve'n-nihal. thk. Ahmed Fehmi Muhammed. Beyrut : Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- TABERÎ, Ebû Cafer İbn Cerîr Muhammed b. Cerir b. Yezid. Tarihü't-taberi: tarihü'l-ümem ve'l-müluk. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- TEFTAZANÎ, Sa'duddin mes'ud b. Ömer. Şerhu'l-Akaid: Kelâm ilmi ve İslâm Akaidi. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 1982.
- TİRMİZÎ, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemi. Sünenü't-Tirmizî. thk. Beşşar Avvad Ma'ruf. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.
- TOPGÜL, M. E. "Türkiye'deki Şîh Hadis Çalışmalarının Seyri". Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi 11/21 (2013).
- UZUNPOSTALCI, M. "Cemaat". Diyanet İslam Ansiklopedisi. C. 7. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.
- YA'KUBÎ, İbn Vazıh Ahmed b İshak b Ca'fer Ya'kubi. Tarih-i Ya'kubi. Tahran : Büngah-ı Terceme ve Neşr-i Kitab, 1964.
- YAVUZ, Y. Ş. "Ehl-i Sünnet". Diyanet İslam Ansiklopedisi. C. 10. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
- ZEHEBÎ, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. Siyeru a'lâmi'n-nübelâ. thk. Şuayb el-Arnaut, Hüseyin el-Esed. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.